

Стаття присвячена невідомим сторінкам історії російської критичної думки XIX століття. Розглядається своєрідна інтерпретація поняття «світова література» російським письменником-натуралістом П.Д. Боборикіним. Ця концепція припускає можливість «побудови» історії світової літератури на канонічних творах, які в концепції Боборикіна називаються «віхами». За такого підходу, як вважає російський письменник, створюється можливість вивчати еволюцію художньої творчості одночасно в різних країнах, що знімає проблему поділу літератури за національною ознакою. «Віхи» дозволяють розглядати явища національної літератури генетично і типологічно в міжнародному контексті.

Ключові слова: світова література, критика, класична література, концепція, роман.

The article deals with the unknown historical pages of the Russian critical thinking in the XIXth century. The peculiarity of the Russian naturalist writer P.B. Boborykin's interpretation of the notion "world literature" is studied. This concept presupposes the possibility of "creating" the world literature's history according to the literary works which are called in the Boborykin's concept "milestones". According to this point of view, as the Russian writer states, there is a possibility of studying literary works' evolution in different countries simultaneously which solves the problem of structuring the literature according to the national features. The "milestones" allow us to examine the national culture's phenomena both genetically and typologically according to the international context.

Key words: world literature, critics, classical literature, concept, novel.

УДК 82.02

Лідія Кавун

СЕМІОТИЧНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

У статті досліджуються особливості розвитку семіотичного напрямку у світовому літературознавстві, вивчаються джерела цього критичного дискурсу, розглядаються категорії семіотики.

Ключові слова: синтагма, семіотика, інтерпретатор, знак, парадигматика.

Протягом останніх двох десятиліть семіотичне літературознавство отримало потужний розвиток і стало однією з поліметодологічних дисциплін. Постановка семіотики як конкретно-наукового напрямку пов'язане з переходом окремих гуманітарних наук від описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного рівня дослідження. Спочатку семіотику застосовували у лінгвістиці, експериментальній психології, соціології, а вже згодом — у науці про літературу. Загалом у Європі й у всьому світі поняття «семіотика» пов'язують зі сферою функціонування інформаційних знакових систем, з теорією інформатики, кібернетики, передусім у комунікативних зв'язках людей і суспільств (природна мова, система мистецьких та наукових, у т.ч. формалізованих, засобів передачі думок та почуттів, система жестових, світлових, тактильних, звукових, речових та ін. сигналів побутового, обрядового, сакрального характеру тощо). В.І. Тюпа зазначає: «Будь-яка діяльність не з речами, істотами чи особистостями як такими, а зі знаками називається *семіотичною* (від *грец.* *sema* — знак). Література як один із видів мистецтва також є діяльністю семіотичною, знаковою» [5, 46].

Мета нашої студії полягає у з'ясуванні специфіки розвитку семіотичного напрямку у світовому літературознавстві. У статті здійснюється спроба висвітлити основні джерела цього критичного дискурсу, встановити продуктивність його використання у вивченні літератури, пояснити категорії літературознавчої семіотики. Пропонована студія має передусім інформативний характер. Наука для свого плідного розвитку потребує інформації про дослідницькі пошуки, навіть якщо не все в її дискурсі є вдалим.

Предметом дослідження постають окремі дискурси представників американської (Ч.С. Пірса), російської (Ю. Лотмана), французької (А.Ж. Греймаса, Р. Барта, Ц. Тодорова) та італійської (У. Еко) семіотичних шкіл.

Семіотика як літературознавча наука започаткована у шістдесяті роки двадцятого століття; її пов'язують із діяльністю таких дослідницьких осередків, як паризька школа та журнал «Communications» і тартуська з видавництвом «Труды по знаковым системам». В основу поняття «семіотика» покладено грецький термін «*semion*» — знак. Цю дефініцію уводить філософ Джон Локк ще в XVII ст., намагаючись «розглянути природу

знаків, які розум використовує для розуміння речей чи для передачі свого знання іншим». Учений, трактує семіотику як «вчення про знаки», ототожнював її із логікою. Цікавість до методики суміжних з літературознавством наук, які уможлилювали вивчення різних аспектів художньої діяльності людини, що активізувалася на межі XIX–XX століть, сприяли виникненню теорії семіотики.

Джерелами літературознавчої семіотики стали праці швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра (1857–1913), американських філософів Чарльза Пірса (1839–1914) і Чарльза Морріса (1901–1978). У «Курсі загального мовознавства» Фердинанд де Соссюр спробував розглянути природні мови як знакові системи у рамках нової наукової дисципліни, яку назвав «семіологією». Чарльз Пірс вніс до наукового співтовариства власне термін «семіотика». За його визначенням, знак — це «щось таке, що під якимось кутом зору або в якійсь ролі репрезентує щодо когось щось інше» [6, 216]. Чарльз Морріс у 1938 р. видав працю «Основи теорії знаків», що стала першим систематичним викладом семіотики як науки.

Визначити причини появи семіотики саме як естетичної концепції досить складно тому, що взаємовплив соціальних і теоретико-методологічних передумов виникнення окремих її шкіл відбувався в різних історичних і наукових обставинах. Інтелектуальна праця на межі таких дисциплін, як математика, експериментальна психологія, соціологія, лінгвістика та модерна філософія породжувала дивовижну практику тлумачення літературних текстів.

Предметом семіотичного літературознавства, згідно з визначенням Умберто Еко, є дослідження «всіх культурних явищ таким чином, ніби вони є системами знаків — приймаючи гіпотезу, що справді всі явища культури є системами знаків, а відтак — явищами комунікації» [3, 24]. Таким чином семіотика, означивши предмет дослідження передусім як протиставлення знака і речі, системи і тексту (або коду і комунікату), заклала нові можливості літературознавчого тлумачення текстів, конструктивні підходи до дослідження художніх творів як цілісних явищ у сукупності змістових та формальних характеристик щодо реальної чи уявної дійсності. «Код є відповідником системи і означає сукупність обмежень, накладених культурою на комбінаторські здібності користувача мови як у синтагматичному (синтаксичному) аспекті, так і в семантичному, який показує механізм зв'язків за їхніми значеннями (signifiants і signifiés, тобто означників та означуваних)» [2, 217]. Таким чином, теорія комунікації — поруч із мовознавством — є другим джерелом семіотики.

Основні поняття семіотики (знака, коду, семіозису, актанта, дискурсу, ідеології, наратив-

ності, трансформації, інтерпретанта, репрезентатива тощо) виявляють також суспільну комунікацію літературних і мистецьких творів, інтерпретація яких постає передусім як процес декодування, розшифрування знаків. У. Еко в дослідженні «Роль читача» зауважує: «Саме існування текстів, які адресат може не тільки вільно інтерпретувати, а й бути їхнім співтворцем — бо ж “оригінальний” текст становить собою гнучкий *тип*, який може легітимно реалізуватися в багатьох окремих зразках, — створює проблему досить своєрідної стратегії спілкування, що ґрунтується на гнучкій системі означування» [3, 23]. Читач усвідомлює, що істинного значення тексту тепер немає, а йому самому відведена роль співучасника гри значень, які вільно циркулюють у тексті. Італійський літературознавець, як і француз Р. Барт, декларує відмову від статичного погляду на порядок речей. Семіотики в унісон говорять, що «текст безкінечно відкритий в безкінечність» [1, 121] і перебуває у русі, започатковуючи нові механізми сприймання і взаємини між автором і реципієнтом. У. Еко розглядає прочитання твору як постійне коливання «від твору до навіяних автентичних кодів, а звідти — до спроби правильного прочитання твору, а так знову до наших власних кодів і словників» [3, 25]. Він наголошує на особливому спілкуванні автора і читача, а також акцентує взаємодію всіх чинників продукування знаків та їх інтерпретації і процесу означування.

Знак — це певний емпіричний матеріальний об'єкт, який сприймається на чуттєвому рівні й виступає у процесі спілкування і мислення людей представником якогось іншого об'єкта. При цьому він представляє не тільки об'єкт (предмет, явище, процес, дію, подію), але й окремі властивості об'єктів і відношення між ними. Знак щось значить лише в системі, значення не існує без різниці, його можна розпізнати в ряді семантичних опозицій на зразок: верх/низ, гаряче/холодне, день/ніч, чорний/білий, високий/низький тощо.

У праці «Уява знака» Р. Барт зауважує, що будь-який знак може бути і *означником*, тобто мати сигнальне «ім'я», і *означуваним* — значення знака, і *актуалізованим* — його смисл. Перший тип «виразно виявляє себе в явищі, що називається зазвичай символом» [1, 219], і називається *символічним*.

У мистецтві той чи інший образ реальних живих істот або вигаданих об'єктів часто постає як знак-символ абстрактних властивостей — розуму, таланту, сміливості, мужності, хитрощів, скупості і т.д. Наприклад, Шерлок Холмс — символ славетного слідчого (детектива), носія високого рівня логічного мислення.

Знаками-символами можуть стати реальні індивіди, які в силу своїх соціально-психологічних особливостей у певних соціальних умовах є но-

сіями загальних і абстрактних ідей. Наприклад, в історії людства давньогрецький філософ Сократ сприймається як символ мудрості.

Другий тип артикулює *значення* як відношення знака до дійсності, що при цьому не обов'язково є реальною. Щоб слугувати знаком, дещо, що заміщає, повинно бути *референтним* (від *лат. referre* — повідомляти), тобто зіставлятись із тим, що заміщає (моделює) реальну, віртуальну (гранично можливу) чи уявну, вигадану дійсність. Значенням знака є уявна *модель* деякого явища життя, а не саме життя, на яке знак указує. Іншими словами, знак виявляє своє значення лише в зіставленні з іншим. Скажімо, коли ми розглядаємо пару антонімів — поняття добра і зла, то вони переважно мають значення одне щодо іншого: кожне вказує на відсутність ознак, властивих іншому. Цей тип Р. Барт називає *парадигматичним*.

Смисл — це третій тип відношення знака до розуміючої свідомості (інтерпретатора), здатного розпізнавати не лише окремі знаки мови, але і впорядковані конфігурації знаків. Так, слово в словнику має значення, але позбавлене смислу. Смислу воно набуває лише в контексті певного висловлювання, тобто смисл завжди контекстуальний. Такий тип відношень реалізується в синтагмі, тому і називається *синтагматичним*.

Семіотика викликала багато заперечень з боку прихильників традиційної критики. Її adeptів часто називають антигуманними, засуджуючи суто науковий підхід до таємниць літератури, прагнення осягнути розумом те, що слід відчувати душею. Крім того, прихильників семіотичного методу нерідко звинувачують, причому досить виправдано, в ігноруванні всього індивідуального. І справді, інколи вони спрощують художні тексти настільки, що майже повністю втрачається їхня специфіка й оригінальність. При цьому серед сукупності поетичних або наративних текстів зосереджено увагу на виявленні спільності їх структури та встановленні кодів, необхідних для того, щоб зробити текст зрозумілим.

Отже, застосування методів семіотики (теорії знакових систем), теорії інформації для вивчення явищ духовної культури, зокрема художньої діяльності людини, мають уже певну історію й реалізуються в межах тих чи інших наукових напрямів різними шляхами. Незважаючи на низку недоліків, семіотики зробили вагомий внесок у розвиток літературознавства та критики. Вони значно активізували літературознавчий процес, представили вагомі аргументи на користь вивчення літератури як дисципліни, визначили високий статус літературознавства в суспільстві.

ДЖЕРЕЛА

1. Барт Р. Нулевая степень письма / Р. Барт; пер. с фр. Р. Барт. — М. : Академический проект, 2008, — 431 с.
2. Література. Теорія. Методологія / упор. і наук. ред. Д. Уліцької; пер. з польськ. С. Яковенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 543 с.
3. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко; пер. з англ. М. Гірняк. — Львів : Літопис, 2004. — 384 с.
4. Локк Дж. Опыт о человеческом уразумении // Локк Дж. Собр. соч.: в 3 т.; пер. А.Н. Савина. — М. : Мысль, 1985. — Т. 2. — С. 199.
5. Теория литературы: учеб. пособ. для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений: в 2 т. / под ред. Н.Д. Тamarченко. — 3-е изд., стер. — М. : Изд. центр «Академия», 2008. — 512 с. — (Т. 1. Тamarченко Н.Д., Тюпа В.И., Бройтман С.Н. Теория художественного дискурса. Теоретическая поэтика).
6. Цит. за: Овчарек Б. Поняття та еволюція літературної семіотики / Б. Овчарек // Література. Теорія. Методологія / упоряд. і наук. ред. Д. Уліцької; пер. з польськ. С. Яковенка. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — С. 216–234.

В статье исследуются особенности развития семиотического направления в мировом литературоведении, изучаются источники этого критического дискурса, рассматриваются категории семиотики.

Ключевые слова: синтагма, семиотика, интерпретатор, знак, парадигматика.

The article explores the features of development of the semiotic direction in the world literary science, studies the sources of the critical discourse, semiotic categories.

Key words: syntagma, semiotics, interpreter, sign, paradigmatic.